

Piotr SŁAWIŃSKI

Ignacy Karpiński jako nauczyciel i popularyzator wiedzy

Ignacy Karpiński urodził się w 1815 (1817?) roku w województwie warszawskim, był synem Gabriela i Marcjanny z domu Wieczorkiewicz, wyznania rzymskokatolickiego. Pochodził z rodziny szlacheckiej herbu Korab.

Ukończył Gimnazjum Gubernialne w Warszawie (ok. 1837 roku) oraz Kursy Dodatkowe Pedagogiczne, oddział filologiczny jako wolny słuchacz w latach 1837–1838. Zdał egzamin przed Komitetem Egzaminacyjnym w 1838 roku i przez 30 lat pracował jako nauczyciel w męskich rządowych szkołach średnich. Uczył języka łacińskiego, języka polskiego oraz historii powszechnej i geografii (w Gimnazjum w Piotrkowie)¹.

Szkolnictwo w Królestwie Polskim podczas jego pracy było kilkakrotnie reformowane. Od 27 marca 1832 roku Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej – KRWRiOP) została połączona z Komisją Spraw Wewnętrznych i nosiła nazwę Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego (dalej – KRSWDiOP). Zgodnie z ustawą z 15 lipca 1833 roku główną zwierzchnością szkolną była Rada Wychowania Publicznego, którą kierował dyrektor KRSWDiOP. Podlegały jej 8-klasowe gimnazja (po jednym w każdym województwie z wyjątkiem Warszawy) i 4-klasowe szkoły obwodowe. Gimnazjum zarządzał dyrektor, a jego zastępcą był inspektor. Kierownikiem placówki w męskich szkołach obwodowych od 1833 roku był inspektor, który zastąpił rektora w szkołach wydziałowych

¹ *Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831–1870. Materiały źródłowe*, wybór, wstęp i oprac. K. Poznański, Warszawa 1993, s. 327, 399, 449, 464, 481.

funkcjonujących do 1833 roku. W latach 1852–1862 kierownik placówki miał tytuł nadzorca etatowego².

Na podstawie ustawy szkolnej z 1 stycznia 1840 roku dokonano reorganizacji struktury szkolnictwa w Królestwie Polskim, podporządkowując je bezpośrednio władzom centralnym w Petersburgu i tworząc Warszawski Okręg Naukowy (dalej – WON). Odpowiadał on analogicznym okręgom w Cesarstwie. Nad życiem uczniów i nauczycieli roztoczono nadzór policyjny. Szkolnictwo Królestwa Polskiego zunifikowano z ustrojem i programem szkół w Cesarstwie³.

W szkołach obwodowych i gimnazjach zaprowadzono jako przedmiot nauczania język rosyjski. Władze oświatowe zalecały wykładanie jak największej liczby przedmiotów w tym języku. Polscy nauczyciele, którzy podjęli się tego zadania, musieli być absolwentami uniwersytetów rosyjskich lub Kursów Dodatkowych Pedagogicznych w Warszawie⁴.

Rządowe szkoły średnie podzielone zostały na 7-klasowe gimnazja o charakterze ogólnym i 4-klasowe szkoły obwodowe. Od 1841 roku – w związku z zaprowadzeniem powiatów – zwane powiatowymi. Szkoły (obwodowe) powiatowe podzielono na przygotowawcze, które przygotowywały do kontynuowania nauki w gimnazjum, i realne⁵.

Po wydarzeniach Wiosny Ludów 20 marca 1851 roku wprowadzono w życie ustawę reorganizującą gimnazja filologiczne, dostosowując szkoły średnie Królestwa Polskiego do zreformowanych w 1849 roku szkół rosyjskich. Najwyższe cztery klasy 7-klasowego gimnazjum podzielono na dwa wydziały. Jeden przygotowywał do studiów uniwersyteckich, a drugi dawał możliwość objęcia posad w służbie cywilnej lub wojskowej. Niektórym szkołom powiatowym filologicznym (tzw. ogólnym) dodano w 1852 roku piątą klasę, a szkoły powiatowe realne miały być zmienione na szkoły zawodowe. Zlikwidowana została drożność między gimnazjami i szkołami powiatowymi filologicznymi. Jednak reorganizacja szkół powiatowych w realne na podstawie ukazów carskich z 1851 roku nie doszła do skutku⁶.

² *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego Wydział Oświecenia*, t. 3, Warszawa 1868, s. 149–153, 163–169, 188–192; T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie b. Królestwa Kongresowego (1808–1915)*, Warszawa 1929, s. 28, 30–31, 58–67.

³ T. Manteuffel, op. cit., s. 59–64, 66–68; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795–1945*, Warszawa 1996, s. 116–117.

⁴ J. Kucharzewski, *Epoka paskiewiczowska. Losy oświaty*, Warszawa–Kraków 1914, s. 135–136, 175–180.

⁵ *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego...*, s. 237–241.

⁶ Ibidem, s. 529–531; J. Kucharzewski, op. cit., s. 34–35; J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Wrocław 1966, s. 86–89; H. Raczek, *Gimnazjum lubelskie*, [w:] *Szkoła czterech wieków. Liceum ogólnokształcące im. Stanisława Staszica w Lublinie*, red. R. Kucha, Lublin 1992, s. 104, 111.

Nowy kurs polityki władz carskich został zapoczątkowany przez Aleksandra Wielopolskiego. W marcu 1861 roku zlikwidowano WON i reaktywowano KRWRiOP. Ustawa z 20 maja 1862 roku przywracała szkolnictwu narodowy charakter, zwiększała jego powszechność i dostępność oraz dopuszczała do kierowania oświatą czynniki społeczne. Wprowadziła dwa rodzaje szkół średnich: 5-letnie szkoły powiatowe i 7-letnie gimnazja filologiczne, na czele których stali rektorzy (tylko do czasu obowiązywania ustawy z 1862 roku). Nastąpiła drożność między szkołami powiatowymi i gimnazjami. Ostatni piąty rok nauki w szkołach powiatowych miał charakter specjalny i dawał wykształcenie: ogólne, pedagogiczne dla kandydatów na nauczycieli lub techniczne. Szkoły powiatowe poddano pod bezpośredni zarząd KRWRiOP⁷.

Tymczasem 11 września 1864 roku car zatwierdził tzw. ustawy jugenheimskie likwidujące reformę szkolną Wielopolskiego i ujednociające szkolnictwo Królestwa Polskiego z tym z Cesarstwa. Ustanowiono dyrekcje naukowe⁸.

W 1866 roku dokonano reorganizacji KRWRiOP, dzieląc ją na dwie części: na Wydział Oświecenia i na Wydział Wyznań, który przyłączono do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Natomiast w 1867 roku w miejsce Wydziału Oświecenia utworzono Warszawski Okręg Naukowy podporządkowany Ministerstwu Oświecenia Publicznego w Petersburgu. Na terenie Królestwa Polskiego wytyczono 10 dyrekcji naukowych, później nazywanych szkolnymi. Na ich czele stanęli dyrektorzy następnie przemianowani na naczelników. Odpowiadali oni za sprawy szkolne na terenie dyrekcji pokrywających się od 1867 roku z terytoriami nowo wytyczonych guberni⁹.

Unifikacji poddano również szkolnictwo średnie w 1866 roku. Wówczas oparto działalność szkół średnich w Królestwie Polskim na ustawie obowiązującej od 1864 roku w Rosji. Ustawa o średnich zakładach naukowych w Królestwie Polskim z 17 stycznia 1866 roku zaprowadziła podział męskiego szkolnictwa średniego na 7-klasowe gimnazja i 4-klasowe progimnazja klasyczne lub realne. Programy nauczania progimnazjów odpowiadały równoległym klasom gimnazjów. Przywrócono funkcje dyrektorów i inspektorów w szkołach średnich¹⁰.

Ignacy Karpiński pracował kolejno: w Szkole Obwodowej w Kaliszu (1838–1844), Gimnazjum w Piotrkowie (1844–1851), Szkole Powiatowej w Wieluniu (1851–1852), Gimnazjum w Radomiu (1852–1860), jako inspektor

⁷ K. Poznański, *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 roku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 241–242.

⁸ Ibidem, s. 283–285; E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (od powstania styczniowego do I wojny światowej)*, Warszawa 1968, s. 34–36.

⁹ T. Manteuffel, op. cit., s. 45–50, 68–69.

¹⁰ K. Poznański, op. cit., s. 305–308.

w Gimnazjum w Płocku (1860–1862) oraz w Szkole Powiatowej Specjalnej we Włocławku, a po reformie 1866 roku w Gimnazjum Realnym we Włocławku (1862–1868), pełniąc funkcję rektora (1862–1866) i pomocnika inspektora (1866–1868)¹¹.

Pracując we Włocławku, 28 lipca 1866 roku, na dwa lata przed przejściem na emeryturę, Karpiński zakupił w Sandomierzu dworek wraz z gruntem u podnóża wschodniej skarpy miejskiej na przedmieściu Rybitwy pod numerem 11. Dworek był wzniesiony zapewne na przełomie XVIII i XIX wieku¹². Później „Krajewski kapitan inwalidów, w roku 1840, nabywszy grunta po Lazarczykach i po Bernardzie Chmielowskim, założył dom, a poniżej obszerny ogród i takowy drzewami zasadził. Ta posiadłość była następnie własnością Konstantego Konarskiego”¹³. Zakupił ją 12 maja 1861 roku od Konstancji z Trzińskich Krajewskiej, wdowy po Michale Krajewskim¹⁴. Będąc dziedzicem dóbr Wilczyce pod Sandomierzem, w dworku przebywał rzadko. Po 5 latach odsprzedał go właśnie Ignacemu Karpińskiemu za pośrednictwem pełnomocnika Stefana Kotkowskiego¹⁵, właściciela dóbr Kamień Mściowski za cenę 3085 rubli srebrem i 20 kopiejek (sprzedaż sfinalizowano przed 10 lipca 1867 roku)¹⁶. Do tego dworku w 1868 roku sprowadził się nowy właściciel wraz z małżonką Marcjanną¹⁷

¹¹ *Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego*, Warszawa 1864, s. 201; *Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego*, Warszawa 1866, s. 322.

¹² *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 3: Województwo kieleckie*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff, z. 11 (powiat sandomierski), inwentaryzację przeprowadzili J.Z. Łoziński, T. Przykowski, Warszawa 1962 s. 100–101.

¹³ M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. 429.

¹⁴ Archiwum rodzinny Sobolewskich z Sandomierza (dalej – ArS); Odpis rejentalny kupna nieruchomości przez Konstantego Konarskiego od Konstancji z Trzińskich Krajewskiej w dniu 16/28 kwietnia 1891 r.

¹⁵ Kontakty I. Karpińskiego z rodziną Kotkowskich z Bodzechowa sugerują, że chodzi o Stefana Kotkowskiego, syna Józefa i Antoniny z Ząbczyńskich. *Gmina Bodzechów. Wczoraj i dziś*, red. W.R. Brociek, Ostrowiec Św. 2012, s. 371.

¹⁶ ArS, Odpis rejentalny udzielenia plenipotencji Stanisławowi Kotkowskiemu przez Ignacego Karpińskiego w dniu 28 lipca/10 sierpnia 1866 roku; Odpis aktu notarialnego kupna nieruchomości przez Ignacego Karpińskiego od Konstantego Konarskiego w dniu 1/13 września 1866 roku, Hipoteka Rejenta Kazimierza Stępkowskiego w Sandomierzu nr 123.

¹⁷ A. Massalski w życiorysie I. Karpińskiego podał, że drugą jego żoną była Marta (Maria?) Enoch (1820–1899), córka lekarza i mieli jedno dziecko. Jednak z akt zgonów I. Karpińskiego i jego małżonki wynika, że miała na imię Marcjanna. Por. Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu, Akta stanu cywilnego parafii katedra, sygn. 100, R. 1895, nr aktu zgonu 85; sygn. 104, R. 1899, nr aktu zgonu 50; A. Massalski, *Słownik biograficzny. Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833–1862*, Kielce–Warszawa 2007, s. 192.

z Enochów, córką lekarza¹⁸. W Sandomierzu byli uważani za bezdzietne małżeństwo. Jednak – jak wynika z drzewa genealogicznego sporządzonego przez spadkobierców – jego syn, prawdopodobnie z pierwszego małżeństwa, Kazimierz zginął w powstaniu styczniowym w 1863 roku¹⁹.

Ignacy Karpiński zapisał się w pamięci sandomierzan jako nauczyciel, bratanek Franciszka Karpińskiego (1741–1825) – poety epoki oświecenia, i zamożny ogrodnik. Po 30 latach pracy jako nauczyciel w 1868 roku przeszedł na emeryturę i otrzymywał 900 rubli rocznie wynagrodzenia²⁰. Ponadto z zadbanego ogrodu miał dodatkowy dochód wynoszący ok. 445 rubli rocznie²¹. Ksiądz Melchior Buliński w swej monografii miasta zanotował: „Rzeczony ogród ma znaczną obfitość drzew owocowych wszelkiego gatunku, który wraz z ogrodem Adolfa Bussego²², za same owoce przynosi do półtora tysiąca rubli rocznie”²³.

Zmarł 12 października 1895 roku w Sandomierzu i został pochowany na Cmentarzu Katedralnym w grobowcu, który zachował się do dnia dzisiejszego²⁴. Spoczęła w nim również jego małżonka Marcjanna i potomkowie spadkobierców po jego bracie Mateuszu.

Karpiński był autorem jednej rozprawy, zapewne nigdy nieopublikowanej, oraz dwóch publikacji książkowych, z których jedną wydał w dwóch tomach. Po osiedleniu się w Sandomierzu zajął się bowiem działalnością pisarską. Będąc na emeryturze, miał sporo wolnego czasu, a także stałe środki na utrzymanie rodziny. Sprawozdanie kuratora WON z 1855 roku informuje, że był autorem rozprawy pt. O polskom prostnarodnom nareczii (O polskim ludowym bezokoliczniku)²⁵.

Karpiński był również autorem książki *Nowe ogrodnictwo polskie z nowymi poglądami na przemysł i handel produktami naszych ogrodów i na inne ekonomiczne*

¹⁸ W. Pawlakowa, *Ostatnie dworki sandomierskie*, [w:] *Notatnik sandomierski*, Sandomierz 1980, s. 33–34; eadem, *Dworki sandomierskie*, „Ziemia” 1981, s. 315–317; *Szlakiem sandomierskich dworków*, Sandomierz 2004, s. nlb.

¹⁹ ArS, Genealogia rodu Karpińskich herbu Korab z 1921 r.

²⁰ „Cirkular po Warszawskomu Uczebnomu Okrugu” 1868, s. 376.

²¹ I. Karpiński, *Nowe ogrodnictwo polskie z nowymi poglądami na przemysł i handel produktami naszych ogrodów i na inne ekonomiczne potrzeby dzieiejszej naszej społeczności*, Warszawa 1877, s. 14–15.

²² Ogród A. Bussego od południa graniczył z posesją I. Karpińskiego. Przypuszczać możemy, że był on dzierżawiony i dlatego osiągnane dochody podano łącznie. ArS, Plan sytuacyjny „a vol d’oiseau” Ogrodu i domu Ignacego Karpińskiego w Sandomierzu 1875 roku.

²³ M. Buliński, op. cit., s. 429.

²⁴ Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu, Akta stanu cywilnego parafii katedra, sygn. 100, R. 1895, nr aktu zgonu 85.

²⁵ E. Kula, *Naukowa, literacka i artystyczna twórczość nauczycieli rządowych męskich szkół średnich Królestwa Polskiego w latach 1833–1862*, Kielce 2006, s. 126.

*ne potrzeby dzieiejszej naszej społeczności*²⁶. Na stronie tytułowej tej publikacji znajduje się informacja, że dzieło wydał własnym nakładem autor: „Rektor Emeryt, Obywatel m. Sandomierza”. Książka drukowana była w Drukarni J. Goldmana w Warszawie w 1877 roku. Publikacja licząca 216 stron tekstu zawiera następującą dedykację: „Wielmożnemu Sewerynowi dziś Nestorowi w zacnej rodzinie Kotkowskich²⁷, zwolennikowi jednych zemną pojęć i przekonañ w dowód przyjaźni i głębokiego poważania, Autor niniejszą pracę ośmiela się ofiarować”²⁸.

Z przedmowy do tego dzieła wynika, że Karpiński był świadom przemian społeczno-gospodarczych zachodzących w kraju:

I cóż w tém dziwnego – postęp to siła niepoohamowana w pędzie – ta całą Ludzkość na nowe pcha tory, ale dobre i zabawienne wtenczas ma skutki, gdy nie podważa tego co święte, a czci co zacne i piękne. Dawny system i ustrój nasz społeczny przeżył się już całkiem, a nowego natomiast jeszcześmy nie zbudowali, ani obmyślili, stoimy na wyłomie – pracą bez odkładania z dnia na dzień trzeba grunt zdobyć pod nogami, inaczej można się z téj pochyłości, na jaką się zeszło, w blizką stoczyć się przepaść. Praca, powtarzam, choćbym miał zanudzić, i do ostatnich granic posunięta oszczędność oto jedna dla nas i ostatnia deska ocalenia. Cały dziś zacny nasz ogół dla rozdziału pracy i wzięcia jój w opiekę, jak również dla rozwinięcia przemysłu i handlu o własnej sile, na pewne się kółka czynne podzielić winien, aby tę całą maszynę krajowej produkcji i przemysłu w ciągłym utrzymywaniu ruchu i ani na chwilę nie dopuścić stagnacyi, co kolosalne straty i uszczerbki za sobą sprowadza²⁹.

²⁶ I. Karpiński, *Nowe ogrodnictwo polskie z nowymi poglądami na przemysł i handel produktami naszych ogrodów i na inne ekonomiczne potrzeby dzieiejszej naszej społeczności...*, s. VII, [4], 12–216. K. Estreicher w swojej bibliografii przypuszczał, że było jeszcze jedno wydanie, zapewne pierwsze, tej książki „Ignacy Karpiński. *Nowe ogrodnictwo polskie, z nowymi poglądami na przemysł i handel produktami naszych wyrobów i na inne ekonomiczne potrzeby dzisiejszej naszej społeczności*. Warszawa F. Hösick, 1877, w 8ce, str. 122; rub. 1 kop. 20”. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, wyd. 2, t. 14, Kraków 1987, s. 166.

²⁷ Seweryn Kotkowski (1813 [1814?]-2.05.1857) – syn Ignacego i Agnieszki z Kleczkowskich, żonaty z Antoniną z Urbańskich (1830–1854), córką inżyniera powiatowego Walentego Urbańskiego, miał 2 synów i 2 córki. Pochowany na parafialnym cmentarzu denkowskim przy ul. Ostrowieckiej w kaplicy grobowej Kotkowskich. W kościele św. Stanisława bpa w Ostrowcu Św. (dawne miasto Denków – parafia, do której należał Bodzechów) znajdują się tablice epitafijne rodziny Kotkowskich, m.in. S. Kotkowskiego o treści: „Ś. + P. / SEWERYNOWI KOTKOWSKIEMU / UR. 1813 ROKU ZM. D. 5^{GO} MAJA 1892 ROKU / CZŁOWIEKOWI PRACY I OBOWIĄZKU / NAJLEPSZEMU OJCU I DZIADKOWI / TEN KAMIEŃ / WDZIĘCZNA CÓRKA ZIĘĆ I WNUKI”. Z rodziny Kotkowskich pochodziła matka W. Gombrowicza. *Gmina Bodzechów...*, s. 374.

²⁸ I. Karpiński, op. cit., [s. 9].

²⁹ Ibidem, s. V.

Autor, wydając *Nowe ogrodnictwo polskie...*, miał czterdziestoletnią praktykę ogrodniczą (cenzura dopuściła do druku tę książkę 15 czerwca 1877 roku), a więc prawie jednocześnie z podjęciem pracy zawodowej jako nauczyciel zajął się ogrodnictwem. Wspominał, że pracując w Piotrkowie (1844–1851), posiadał ogród i pasiekę³⁰.

Dzieło to składa się z 20 numerowanych rozdziałów i dodatkowego zatytułowanego *Przyczynek z 85-u arcypożytecznych uwag, rad i przestroż*. Analiza tekstu wskazuje, że autor posiadał dużą wiedzę praktyczną. Zachęcał do zakładania sadów, motywując to przede wszystkim względami ekonomicznymi. Wnioski swoje opierał na ścisłej kontroli dochodów za okres ostatnich 10 lat z własnego dwumorgowego ogrodu w Sandomierzu, założonego w końcu lat 30. XIX wieku. Dowodził, że dochód z morgi sadu owocowego jest znacznie większy niż z upraw innych roślin, jednak na efekty należy czekać przynajmniej kilkanaście lat od chwili jego założenia. Autor napisał *Nowe ogrodnictwo polskie...*, mieszkając w Sandomierzu, który słynął z sadów. Jednakże ich właściciele rzadko zdawali sobie sprawę z tego, jakie dochody mogli z nich osiągnąć, nie znali bowiem liczby i rodzaju drzew w ogrodach. Z tego powodu wypuszczali warendę sady Żydom, a ci z kolei poddzierżawcom z innych okolic, podwajając swoje dochody. Karpiński, wydając ten poradnik, chciał uświadomić czytelnikom korzyści płynące z posiadania zadbanych ogrodów z drzewami owocowymi, tak jak wcześniej uczynił to z właścicielami sadów w Sandomierzu, za co spotkała go duża niechęć ze strony arendaży – Żydów. Podkreślił więc: „Nie występuję tu bynajmniej jako żydożerca”. Powodowała nim jednocześnie troska o drzewa owocowe niszczone przez arendarzy, którzy ponadto dopuszczali się oszustw przy zawieraniu i wypełnianiu kontraktów dzierżawnych. Jednocześnie pragnął, by w Sandomierzu zakładano nie tylko sady owocowe, lecz także owocarnie (składy owoców), zwiększające dochody właścicieli ogrodów. Był orędownikiem zatrudniania miejscowych, rodzimych ogrodników, nie zaś sprowadzania ich z zagranicy³¹.

Książka *Nowe ogrodnictwo polskie...* jest poradnikiem. Autor omówił w niej zakładanie szkółek drzew owocowych i dzikich (wykorzystywanych do obsadzania dróg i granic), szczepienie i pielęgnację drzew, zakładanie nowych ogrodów z uwzględnieniem miejsc dla krzewów (agrestów, malin, winorośli), szkodniki, choroby drzew owocowych, przyrządy i narzędzia ogrodnicze, suszarnie owoców, zakładanie chmielników (uprawy chmielu), upraw cebuli i tytoniu oraz pasiek pszczelich. Przedstawił również liczne korzyści z racjonalnej gospodarki ogrodniczej, m.in. pozyskanie drzewa na opał. Ciekawy fragment

³⁰ Ibidem, s. 119, 205.

³¹ Ibidem, s. 13–17, 59–61, 201–202.

publikacji stanowią przesady i zabobony ogrodników, ukazujące w części zapomniane już miejscowy folklor.

Ważne dla zainteresowanych było zestawienie literatury ukazujące stan ówczesnej wiedzy ogrodniczej. Godne podkreślenia jest to, że autor napisał wiele ciekawostek dotyczących Sandomierza i okolic. Wspomnił m.in. o Stefanie Kotkowskim, dziedzicu Kamienia Mściowskiego, który propagował wytwarzanie mebli i sprzętów użytkowych z wikliny³².

Dziesięć lat po ukazaniu się *Nowego ogrodnictwa polskiego...* cenzura 16 października 1866 roku zatwierdziła do druku kolejną publikację Karpińskiego. Było to dwutomowe dzieło zatytułowane *Krótki rys ustroju dawnej Polski i poglądy na przeszłość. Wiązarek przyrzeczony niegdyś Uczniom moim, dziś poważnym Ojcom rodzin dla synów ich i wnuków*³³.

W przedmowie zamieszczonej w tomie pierwszym Karpiński powołał się na książkę wojewody poznańskiego Stefana Garczyńskiego *Anatomia Rzeczypospolitej Polskiej...*³⁴, która była dla niego inspiracją w krytycznym spojrzeniu na organizm polityczny dawnej Polski. Przeszłość kraju skreślona przez Karpińskiego miała zachęcić zwłaszcza młode pokolenie do poznania dziejów państwowości polskiej. Analiza zamieszczonych faktów miała doprowadzić czytelnika do samodzielnych wniosków (syntezy). Pragnął spopularyzować wiedzę na obrany temat. Jak sam przyznał – „[...] ta moja kompilacja ...wystarczy przecież ile mi się zdaje, ciekawym choć pobieżnie rozpatrzeć się w przeszłości i z nią obeznać i że miałem na celu zestawić pod jeden widok fakta sądy opinije rozproszone w mnóstwie dzieł rzadkich i drogich niekażdemu dziś dostępnych”³⁵. W twórczości pisarskiej Karpińskiego widoczne już są wpływy pozytywizmu. Autor pragnął odciągnąć młodzież od egzaltacji i utopii, chciał wyrobić w niej trzeźwe, realne poglądy odnoszące się do przeszłości i skierować do przynoszącej efekty dla kraju pracy ekonomicznej i intelektualnej. Uważał, że marzenia pochłonęły już zbyt wiele ofiar ludzkich, doprowadzając ojczyznę do ruiny.

³² Ibidem, s. 32.

³³ I. Karpiński, *Krótki rys ustroju dawnej Polski i poglądy na przeszłość. Wiązarek przyrzeczony niegdyś Uczniom moim, dziś poważnym Ojcom rodzin dla synów ich i wnuków*, t. 1, Warszawa 1887, ss. 432; t. 2, Warszawa 1887, ss. 512.

³⁴ S. Garczyński, *Anatomia Rzeczypospolitej Polskiej synom ojczyzny ku przestrodze i poprawie tego, co z kluby wypadło, mianowicie o sposobach zamnożenia Polskę ludem pospolitym, konserwowania działy wiejskiej, przez niedostatek i niewygody marnie ginącej, i wprowadzenia handlow i manufaktur zagranicznych*, powst. Berlin 1742, wyd. Warszawa 1750 oraz późniejsze wydania.

³⁵ I. Karpiński, *Krótki rys ustroju...*, t. 1, s. V.

Ze względu na sytuację polityczną w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym okres najnowszej historii Polski (do 1887 roku) nie został omówiony. W tekście są zdawkowe odwołania odnoszące się do powstań narodowych i bieżącej sytuacji w kraju wynikające z faktu dostosowania treści do wymogów cenzury.

Tom pierwszy *Krótkiego rysu ustroju...* liczy 432 strony i zawiera 20 rozdziałów, natomiast tom drugi ma 512 stron i 18 rozdziałów. Kompozycja tych publikacji jest nierówna. Znajdują się w tomach rozdziały liczące zarówno po kilka, jak i po 90–100 stron. Oba tomy publikacji poruszają różne kwestie dotyczące ustroju. W tomie pierwszym znajdują się ponadto informacje o geografii ziem wchodzących w skład państwa polskiego.

Rozdział I – *Krótki rys dziejów Polski* – przedstawia informacje dotyczące historii Polski. Rozdział II – *Chorografia Jeografia* – dotyczy geografii fizycznej (klimat, wody, góry, równiny, doliny i niziny, komunikacja lądowa i wodna, bogactwa przyrodnicze na powierzchni i pod ziemią, fauna i flora oraz właściwości gleby). W rozdziale III – *Szersze pojęcie Jeografii – Kosmografia* – wyjaśniono, czym zajmują się takie nauki jak kosmogonia, kosmografia, geografia polityczna; wymieniono tu również mapy dotyczące państwa polskiego wydane do końca XVIII wieku.

Największy w tym tomie (90 stron) rozdział IV – *Etnografia* – prezentuje rasy ludzkie, poszczególne dzielnice państwa polskiego wraz z rdzennymi plemionami i ich kulturą. Prócz nich uwzględnia inne narodowości zamieszkujące w państwie: Greków, Żydów, Ormian, Cyganów, Tatarów, Karaimów. W rozdziale V – *Hydrografia* – przedstawiono w alfabetycznym porządku system wód dawnej Polski, wymieniając 2900 rzek, rzeczek i rzeczułek tudzież potoków i strumieni mających nazwę własną.

Rozdział VI – *Podział polityczno-administracyjny dawnej Rzeczypospolitej* – omawia strukturę administracyjną Korony i Litwy z podziałem na województwa, ziemie i powiaty, oraz hołdowników Polski. Kolejny rozdział VII – *Podział ludności Polskę składającej* – ukazuje feudalną strukturę społeczną złożoną ze stanu rycerskiego, szlachty (ziemiaństwa) i duchowieństwa (świeckiego i zakonnego Kościoła rzymskokatolickiego, Kościoła unickiego, Kościoła prawosławnego – dyzunicy, Kościoła ormiańskiego, Kościoła protestanckiego – ewangelicy), stanów włościańskiego i kmiecego oraz miejskiego (cechy rzemieślnicze i Związek Miast Hanzeatyckich).

W rozdziale VIII – *Statystyka* – omówiono zachowane źródła statystyczne dotyczące dawnej Polski. Zwrócono uwagę na niekompletność zestawień statystycznych sporządzanych w wiekach minionych, który utrudniał sprawne zarządzanie krajem, obecnie zaś stanowi duży problem w prowadzeniu badań naukowych. W rozdziale IX – *Skarbowość* – zaprezentowano dawne podatki

i urzędników dozorujących wpływy do skarbu państwa z m.in. żup solnych w Bochni i Wieliczce, miast portowych, mennic, a także nadzorujących fundusze pojezuickie.

Natomiast rozdział X – *Oświata i środki dla jej rozszerzenia* – przedstawia zarys dziejów oświaty na ziemiach polskich poczynając od szkół parafialnych, zakonnych, przez szkoły średnie zgromadzeń zakonnych, szkoły protestanckie i akademie: Krakowską, Wileńską, Zamojską, a także Academie Stanislas (króla Stanisława Leszczyńskiego) w Lunéville oraz seminaria nauczycielskie. Prezentuje również drukarnie, biblioteki, obserwatoria astronomiczne i ogrody botaniczne w Polsce oraz przybliża kwestie związane z wychowaniem dziewcząt.

Kolejny rozdział XI – *Urzędy i zaszczyty w dawnej Polsce* – zawiera przegląd istniejących w dawnej Polsce urzędów i wyjaśnia zakres ich uprawnień. Z kolei parlamentaryzm i sądownictwo rzeczpospolitej szlacheckiej na tle przemian politycznych przedstawia rozdział XII – *Sejmy*. W rozdziale XIII – *Konfederacje* – omówiono instytucję demokracji szlacheckiej (szlacheckiej wolności praw), czyli związki zwoływane po to, by osiągnąć określony cel. Na skonfederowanych sejmach nie obowiązywała zasada jednomyślności (*liberum veto*). Konfederacje były zwyczajne i nadzwyczajne oraz legalne i nielegalne zwane rokoszami. Miały one swoje dobre i złe strony i zazwyczaj doprowadzały do działań zbrojnych na terenie kraju.

Kolejne rozdziały omawiają nauki pomocnicze historii: XIV – *Medalistyka* zaprezentowana jest od czasów króla Zygmunta Starego. Swój największy rozkwit miała w czasach saskich i stanisławowskich; XV – *Dyplomatyka Paleologia. Paleografia* – omawia kwestie dawnych dyplomów (dokumentów) i ówczesnego piśmiennictwa; XVI – *Sfragistyka – Pieczętarstwo* zajmuje się pieczęciami; XVII – *Numizmatyka. Monetoznawstwo* zajmuje się monetami; XVIII – *Archeologia Archeografia* – omawia kwestie badań archeologicznych zabytków starożytnych i piśmiennictwa na ziemiach polskich i tych ziem dotyczących; XIX – *Heraldyka* – prezentuje zagadnienia dotyczące herbów szlacheckich.

Ostatni rozdział XX – *Wojskowość siła zbrojna* – omawia kwestie związane z obronnością kraju. Wyjaśnia strukturę sił zbrojnych, dowodzenie i fundusze na utrzymanie armii oraz obronność kraju, techniki wojenne i obyczaje wojskowe. Ponadto zawiera wykaz literatury dotyczącej wojskowości.

W tomie drugim zaprezentowano ustrój rzeczpospolitej szlacheckiej, stosunki z Kościołem rzymskokatolickim. W rozdziale I – *Elekcye i Bezkrólewia* – omówiono wybory nowych królów elekcyjnych. Rozdział II – *Obrzęd koronacyjny i Pacta Conventa* – wyjaśnia przebieg koronacji i warunki, jakie musieli przyjąć, składając przysięgę, poszczególni królowie przed koronacją. Rozdział III – *Lenno, Inwestytura, Hold* – dotyczy średniowiecznych instytucji, które

funkcjonowały w państwie polskim do rozbiorów. Rozdział IV – *Złota wolność* – prezentuje szlachecką demokrację i istotę jej funkcjonowania. Natomiast w rozdziale V – *Liberum veto – niepozwalam, protestuję* – omówiono istotę demokracji szlacheckiej w Polsce, której wypaczenie doprowadziło do upadku państwa.

Kolejny rozdział VI – *Nuncjusze, ich wpływy i zabiegi, kollizye z Rzymem* – ukazuje stosunki państwa z Kościołem i rolę nuncjuszy papieskich, synodów duchowieństwa polskiego katolickiego i prawosławnego. W rozdziale VII – *Summy Neapolitańskie i Bajońskie* – wyjaśniono straty poniesione przez Polskę w wyniku utraty majątku po królowej Bonie tzw. sumy neapolitańskie, i kwoty należne Francji tzw. sumy bajońskie.

Natomiast rozdział VIII – *Reforma religijna Lutra, Kalwina etc. I skutki ję u nas* – porusza zagadnienia tolerancji religijnej związanej z reformacją: husytyzmem, luteranizmem, kalwinizmem. Rozdział IX – *Exorbitancye* (od *extra orbitam legum* – tak nazywano w prawodawstwie Rzeczypospolitej odstępianie od swobód któregoś stanu) – omawia spory i straty duchowieństwa związane z posiadanymi prawami i majątkami. Rozdział X – *Zakon OO. Trynitarzy – Mathurini – vel Ordo Asinorum* – prezentuje kwestie dotyczące wojen z muzułmanami oraz wykupu jeńców i roli, jaką w tym względzie odegrali trynitarze.

W rozdziale XI – *Dworzanie i dawne Pańskie dwory* – przedstawiono rolę i obyczaje dworskie. Wymieniono znanych dworzan poszczególnych królów, znane dwory książęce i biskupów rzymskokatolickich. Wspomniano również najważniejsze zasługi poszczególnych dworzan. Natomiast rozdział XII – *Sejm Wielki Czteroletni* – poświęcono sejmowi, który był próbą ratowania państwa. Rozdział XIII – *Nasi Statyści Dyplomaci czyli Mężowie Stanu i Publicyści* – dotyczy polskich dyptomatów. Zawiera również wykaz literatury z minionych epok poruszającej zagadnienia polityczne. Ponadto prezentuje pisma periodyczne, czasopisma, gazety i kalendarze ukazujące się w Polsce do końca XVIII wieku. W rozdziale XIV – *Starostwa, Praefecturae, Capitaneatus, Starostowie Grodowi Capitanei vel Praefecti – Niegrodowi Tamutarii Pograniczni Praefecti arcium (od arx zamek) etc.* – omówiono rolę i funkcjonowanie starostw grodowych, niegrodowych i pogranicznych, których wymieniono ponad 650.

Rozdział XV – *Historia Medycyny w Polsce od najdawniejszych czasów – mory i zarazy, środki przeciw nim – Szkoły i Akademie lekarskie – apteki – pisarze o medycynie – znakomitości lekarskie – Towarzystwa uczone – Szpitale – Filantropi Lekarze* – zawiera kompendium wiedzy historycznej i dużo ciekawostek na ten temat.

Najdłuższy (100 stron) XVI rozdział drugiego tomu – *Stolice i znaczniejsze miasta pod względem przemysłu i handlu – poglądy naszych Ekonomistów*

politycznych – reformy – prezentuje urbanizację kraju na przestrzeni wieków z uwzględnieniem stolic państwa i poszczególnych prowincji oraz ważniejszych ośrodków miejskich. Kwestie te przedstawiono kompleksowo w odniesieniu do różnych aspektów funkcjonowania państwa.

Kolejny rozdział XVIa – *Zakon Maltański w świecie Chrześcijańskim i u Nas* – przedstawia dzieje Suwerennego Rycerskiego Zakonu Szpitalników Św. Jana, z Jerozolimy, z Rodos i z Malty, który powstał ok. 1100 roku. Natomiast ostatni XVII rozdział – *Błędy polityczne* – wymienia 22 rzeczy, które doprowadziły do upadku państwa polskiego. Na końcu każdego tomu *Krótkiego rysu ustroju...* znajdują się przypisy i objaśnienia oraz errata.

W tomie drugim zamieszczony jest spis treści planowanego do druku trzeciego tomu. Poszczególne rozdziały miały być zatytułowane: I – Unia Lubelska; II – Rys prawa magdeburgskiego; III – Posłowie i poselstwa do obcych Dworów – tytuły i godności zagraniczne hrabiów, baronów, markizów; IV – Historia Akademii Krakowskiej, Zamojskiej, Wileńskiej, Albertyńskiej i Uniwersytetu Warszawskiego; V – Filologia i wiek złoty; VI – Sztuki piękne; VII – Teatr polski; VIII – Humor polski; IX – Tradycje – legendy – klechdy; X – Pamiątki i pomniki z przeszłości w kraju i zagranicą; XI – Cudzoziemcy w Polsce; XII – Znakomitości polskie; XIII – Nasi Filantropi i Zakłady Dobroczynne; XIV – Pobożność naszych przodków; XV – Awanturnicy nasi; XVI – Zwyczaje i obyczaje; XVII – Czasy pruskie – rządy austriackie; XVIII – Czasy Księstwa Warszawskiego; XIX – Zaokrąglenie. Przypisy i adnotacje³⁶. Autor zamierzał więc wydać trzeci tom *Krótkiego rysu ustroju...*, nie znamy jednak przyczyn zaniechania tego przedsięwzięcia.

Zawartość *Krótkiego rysu ustroju...* jest znacznie szersza, niż wynikałoby to z samego tytułu. Omówione zagadnienia dotyczą bowiem m.in. geografii państwa polskiego, zakonów: trynitarzy i kawalerów maltańskich, nauk pomocniczych historii: medalistyki, paleografii, numizmatyki itd. Znacznie poszerzają one wiedzę czytelnika i przyczyniają się do naświetlenia zasadniczego tematu w różnych kontekstach. Autor kierujący swoje publikacje do szerokiego grona czytelników, zwłaszcza młodego pokolenia, chciał w sposób przystępny przekazać jak największy zasób wiadomości. Wyczuwa się, że autorem jest nauczyciel, pragnący wszystko wytłumaczyć swojemu czytelnikowi – „uczniowi”.

Z jednej strony duże odczytanie i wiedza autora oraz zamiar przybliżenia rozrzuconych po licznych i nie zawsze dostępnych publikacjach informacji spowodowały przesycenie tekstu ogromną liczbą szczegółów. Publikacja zawiera np. wyliczenie 2900 rzek, hetmanów Rzeczypospolitej szlacheckiej, legionistów z doby napoleońskiej, lenników króla polskiego czy posłów do Sejmu

³⁶ Ibidem, t. 2, s. 509.

Czteroletniego, co powoduje zatracenie narracji. Z drugiej strony owe szczegóły i ciekawostki – zwłaszcza dziś – są bardzo cenne.

Publikacja ta jest źródłem poznania historiografii ustroju państwa i przeszłości kraju. Znajdują się w niej różnorodne informacje, zwłaszcza dotyczące miejscowości, w których Karpiński pracował jako nauczyciel, oraz ich okolic. Dla przykładu można podać, że dzięki danym zapisanym w *Krótkim rysie ustroju...* udało się przesunąć o kilkadziesiąt lat datę powstania w Sandomierzu kapliczki upamiętniającej śmierć księcia Marcelego Lubomirskiego³⁷.

Nowe ogrodnictwo polskie... i dwa tomy *Krótkiego rysu ustroju...* są interesującymi edytorskimi przykładami publikacji z drugiej połowy XIX wieku. Ich atutem jest język staropolski, w którym zostały napisane. Przy czym o ile *Nowe ogrodnictwo polskie...* jest dopracowane pod względem redakcyjnym i edytorskim, o tyle nie można tego powiedzieć o *Krótkim rysie ustroju...* Zastrzeżenia można mieć do planu publikowanych tomów, przejawiającego zachwianie proporcji poszczególnych rozdziałów i chaotyczną prezentację bardzo ciekawego materiału faktograficznego. Autor wiele wątków jedynie wspomniał, np. zasygnalizował tylko o arianach, którzy wywarli duży wpływ na politykę i kulturę państwa polskiego w dobie reformacji.

Dzisiaj publikacje Karpińskiego są zapomniane. Wynika to z kilku powodów. Przede wszystkim tylko w kilku bibliotekach zachowały się egzemplarze jego publikacji (nie udało się ustalić wysokości ich nakładów). Jedynie pierwszy tom *Krótkiego rysu ustroju...*, będący w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Kalifornijskiego, jest zdigitalizowany i dostępny w Internecie³⁸. Ponadto działalność pisarska Karpińskiego nie znalazła zbytniego odzewu wśród jemu współczesnych. O tym, jak była traktowana jego twórczość, niech zaświadczy recenzja jego dzieła nieznanego z tytułu autorstwa Witolda Kamockiego: „Jedna z nich, dwutomowa [monografia – P.S.], o tasiemcowym, niełatwym do zapamiętania tytule, zawierała opis najbliższej okolicy. Autor ujawnił w tem dziele nielada fantazję, wzbogacając sandomierską topografię o nowe, nikomu nieznanne obiekty. Tak np. w rejestrze rzek figuruje nazwa Sucha Woda, powstała stąd, że kiedy w czasie roztopów autor zobaczył w pewnej wsi kałużę i zapytał przygodnego chłopca o jej nazwę, chłop odpowiedział z humorem: – Sucha Woda, jako że w lecie wysycha”³⁹. Zdaniem Kamockiego Karpiński przygoto-

³⁷ M. Juszczak, *Ślady 1809 roku w topografii współczesnego Sandomierza*, [w:] *Pamiętny rok 1809. Obchody 200. Rocznicy walk o Sandomierz w 1809*, red. K. Burka, Sandomierz 2010, s. 144.

³⁸ <http://archive.org/details/krtkirysustroju02karpgooq> (16.02.2013).

³⁹ W. Kamocki, *Moi profesorowie*, [w:] *Pamiętnik Kola Sandomierzan 1925–1935*, Warszawa–Sandomierz 1936, s. 96–97.

wał do publikacji dwutomowe „o tasiemcowym niełatwym do zapamiętania tytule” monograficzne opracowanie zawierające opis najbliższej okolicy Sandomierza. Jednak jego wartość merytoryczna była przez Kamockiego kwestionowana. Wynikało to z fantazji autora, który wzbogacił topografię sandomierską o nikomu nieznanie obiekty. Zdaniem Kamockiego jeden z jego uczniów, poproszony o pozytywną recenzję tego dzieła, „zalecił książkę – jako miłą dla uczniów pamiątkę po rektorze”⁴⁰. Przypuszczając możemy, że chodzi o *Krótki rys ustroju...* Jednocześnie znacznie lepiej należy ocenić poradnik *Nowe ogrodnictwo polskie...*

Ignacego Karpińskiego należy zaliczyć do dość sporej grupy pedagogów zatrudnionych w rządowych szkołach Królestwa Polskiego zajmujących się obok działalności dydaktycznej również pisaniem i wydawaniem książek popularyzujących wiedzę⁴¹.

IGNACY KARPIŃSKI
AS THE TEACHER AND THE POPULARIZER OF KNOWLEDGE

S u m m a r y

Ignacy Karpiński (1815–1895) had worked in the Polish Kingdom for 30 years as a teacher of arts in secondary schools in Kalisz, Piotrków, Wieluń, Radom, Płock and Włocławek. He was also the manager of schools in Płock and Włocławek.

Through his al life he was interested in gardening. After retiring he had lived in Sandomierz for 27 years. He was the owner of a big garden there. In 1877 he published the gardening handbook. 10 years later he published two (out of three planned) books about the political systems in former Poland.

This publication was directed mainly to young people. Karpiński wanted to discourage them to uprisings. He wanted to show the Polish history in order to encourage young people to work for their country, to increase the standard of life in Poland.

All his books contain many interesting facts from the places where he had worked. Presented publications were published by the author.

⁴⁰ Ibidem, s. 97.

⁴¹ Szerzej zob. E. Kula, op. cit.; A. Massalski, op. cit.